

Petrás Éva: Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei.

ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2019. 308 oldal.

Megragadható-e, rögzíthető-e a személy, az egyéniség történelmi dimenzióban? Az elbeszéléssel, az elbeszélhetőséggel kapcsolatos módszertani és műfaji dilemmák, az elméletalkotás és az írói praxis kihívásai végső soron egyetlen egyszerű kérdésben foglalhatók össze: mit adhat vissza az élet sokféleségéből egyetlen „rajz”?¹

Nagy Töhötöm a 20. századi magyar egyháztörténet egyik leginkább vitatott, kétségtelenül ellentmondásos, legendákkal övezett titokzatos személyisége. Fordulatos élete többször is mintha a *Stunde Null*-ról indult volna, az életút egyes periódusainak térbeli és hivatásrendi paraméterei olyannyira eltérőek, hogy inkább külön életekre osztják, mintsem szakaszolják a pályát. Petrás Éva történetét olvasva olykor az a benyomásunk, mintha főszereplője maga sugallná a róla szóló majdani életrajzi reprezentáció címét: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*. Sőt, mintha a cím sugalmazásán túl a narratíva meghatározásában direkt módon is aktori szerepre tartana igényt. Az 1920-as évektől kezdve ugyanis naplókban, feljegyzésekben, levelekben és egyéb írásokban rögzítette életének eseményeit, és hozta létre gondos munkával saját személyi archívumát (olykor nyilvánvalóan az imázsépítés szándékával), miközben a faktumot több ízben már ő maga a fiktum irányába mozdította el. Az általa kidolgozott életrajzi alakzat megismertetését pedig később igen meggyőzően és sokoldalúan propagálta könyvekben, előadásokban, tv-műsorokban stb. Az emlékezet alakítását is megcélzó igény nem meglepő, nem is hamis, hanem logikusan következik a szerepfelfogásból: „Én nagyobbra születtem! A ragyogó, ideális, igazi életre. [...] Ha már most valamely tettemet motiválni kell, első motívumom ez legyen: »ad astra«!” (13).² Ez az anyai álmokkal is támogatott kezdeti ambíció, melyet idővel valóban globális dimenzióban vélt érvényesíteni, sikerei és kudarcai vezérfonalaként kíséri végig Nagy Töhötöm életét, köti össze és haladja túl „életeit”.

Az 1908-ban Erdélyben, a Torontál megyei Bozitópusztán született Nagy Töhötöm Kerkai Jenő szerzetestársával együtt a szociális indíttatású Katolikus Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) szervezőjeként és irányítójaként vált ismertté. A két jezsuita vezetésével a szervezet az 1930-as évek végére az ország történetének legnagyobb, politikai tényezőként is számottevő parasztmozgalma lett. A KALOT átmentése érdekében 1944-ben Nagy Töhötöm a frontvo-

¹ A történelmi életrajz módszertani kérdéseiről lásd legutóbb: Vonyó József (szerk.) 2017: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Magyar Történelmi Társulat–Kronosz–ÁBTL, Pécs–Budapest. Kérdésünk szempontjából a kötetben lásd különösen Kövér György: *Az élet sokfélesége, a rajz egysége?* című tanulmányát.

² OSZK Kt. 216. f. 7. ö. e. Nagy Töhötöm: *Motívumok*. Szeged, 1929. január 6. Írásában Nagy jezsuita rendbe lépésének 107 indokát sorolja fel, köztük ezeket. (Sic itur) ad astra = „(Így jutsz fel) a csillagokig!” (Vergilius: Aeneis).

nalon átszökve tárgyalásokat kezdeményezett a szovjetekkel, majd 1945–46-ban többször is, ezúttal határokon átszökve vitt és hozott híreket Róma és Magyarország, a Vatikán és a magyar katolikus egyház számára, XII. Pius pápa megbízásából pedig titkos, puhatolózó tárgyalásokat folytatott a Szentszék és a szovjetek közötti kapcsolat esetleges rendezéséről. Mindeközben a „modus vivendi” – túlélni, ahogy lehet, az elvek sérelme nélkül együttműködni az életben maradásért – elvét követve szembekerült azzal a Mindszenty Józseffel, akinek érseki kinevezését a megszállt területekről elsőként Rómába érkező hírvivő szerepében egyébként többek közt ő javasolta a Szentszéknek. Ez a konfliktus Nagy Töhötöm egyházi pályájának végét jelentette, Mindszenty ugyanis ragaszkodott hozzá, hogy a szerzetes ne működhessen tovább Magyarországon. Elöljárói ezért Uruguayba helyezték, ahol egy újabb szociális mozgalmat akart indítani, de rövidesen itt is szembekerült a helyi előljárókkal, ezért 1948-ban pápai engedéllyel kilépett a rendből. Ez a történet többé-kevésbé eddig is ismert volt a téma iránt érdeklődők körében, köszönhetően annak, hogy Nagy 1963-ban Buenos Airesben spanyol, majd 1965-ben magyar nyelven is megjelent *Jezsuiták és szabadkőművesek* című könyvében beszámolt róla. A rend elhagyását követően ugyanis megházasodott, majd 1952-ben felvételét kérte az argentinai szabadkőművesek közé, ahol szintén jelentős karriert futott be. A könyv megírásával az volt a célja, hogy összebékítse a Társaságot, illetve az egyházat és a szabadkőműveséget. Munkáját megküldte VI. Pál pápának, és abban reménykedett, hogy a II. vatikáni zsinat tárgyalni fogja az ügyet. Arról már csak kevesen tudtak, hogy 1966-ban a magyar állambiztonsági szervekkel kezdett együttműködni, amelyek családjával együtt hazatelepítették. 1966-tól 1979-ig az állambiztonság ügynökéként tevékenykedett, a szervek elsősorban Mindszenty lejáratására és a Vatikán dezinformálására használták ki hazai és nemzetközi ismertségét. Mindeközben az állambiztonságtól kapott Pustaszeri úti lakásában titkos szabadkőműves összejöveteleknek vált a házigazdájává.

Ki volt tehát Nagy Töhötöm? Jezsuita vagy szabadkőműves? Esetleg a „Kőműves”, majd a „Franz Kirchenbauer” fedőnevű ügynök? „Higanyember”? Vagy talán az őt Dél-Amerikából ismerő Jálícs Ferenc jezsuita summázata szerinti „katolikus inkulturációjú szociális forradalmár” (20)?³ Hogyan juthatunk el e kérdés megválaszolásához? Elegendő következetesen végigkísérni és „leírni” az életút eseményeit, feltárni és deskriptív módon egymás mellé illeszteni a homályos részleteket? Petrás Éva *látszólag* ezt az utat választja, valójában azonban más irányból közelít a problémához. „E kötetben nem arra teszünk kísérletet, hogy ezeket a kérdéseket megválaszoljuk [ti. hogy ki volt Nagy Töhötöm – B. G.], hanem arra, hogy elkalauzoljuk az olvasót azon az úton, amelyen maga válaszolhatja meg azokat” (9). És a szerző valóban nem kíván állást foglalni. Sokkal inkább az a rejtély inspirálja, amit az egykor szintén KALOT-os rendtárs,

³ Nagy életének vezérszámát ekként írja le Petrás Évának adott interjújában Jálícs Ferenc SJ, aki Nagy Töhötömmel az 1960-as években Argentínában ismerkedett meg.

majd később az ügynöklétben is tettestárs, Takáts Ágoston fogalmazott meg Nagy Töhötömről: „Az ő sorsa számomra érthetetlen és félelmetes labirintus” (14).⁴ Ahhoz, hogy képet alkothassunk Nagy Töhötömről, végig kell járnunk azt a labirintust, amit ő maga is végigjárt.

Ez a kutatói és írói (!) attitűd teszi lehetővé a szerző számára, hogy megközelítése mindvégig történeti maradjon. Nagy Töhötöm történetéhez az életút során tetten érhető kapcsolatok és praxisok felől közelít, és ezek mentén tárja fel azokat a körülményeket, melyek befolyásolták, döntésre, választásra kényszerítették. Ebből a nézőpontból a kontextus nem háttér, nem díszlet, hanem a főszereplő „énjének” felépítésében, formálásában hol közvetlen, hol rejtett formában, de konstitutív szerepet játszó tényező. Mindehhez a K. Horváth Zsolt által *életrajzi térnek* nevezett mező minuciózus feltárására volt szükség, mely sok más mellett a Nagy Töhötöm narratívájába integrálhatatlan „önidegen elemeket” is e mező szerves részének tekinti.⁵ Főszabályszerűen tehát a szerző e saját narratíva mögöttesére kérdez rá. Mi volt, mi lehetett Nagy Töhötöm szándéka az általa különféle időpontokban és élethelyzetekben keletkeztetett szövegekkel? Ezt elsősorban az elhallgatások-csúsztatások azonosításával éri tetten: A National Archives and Records Administration archívumától a Nógrád Megyei Levéltárig kutakodva, magánhagyatékokat felhasználva és interjúkat készítve nagy biztonsággal azonosítja az utólagos értelemadási kísérleteket, figyelemmel az élettörténet és az életmű hatástörténetének összefüggéseire, miközben újabb és újabb kapcsolatokat, a konfliktusokban szerepet játszó tényezőket tár fel. Ezekre Petrás éppen azért bukkan rá, mert az életrajzi tér labirintusában a cselekvő ember szemzőgéből érzékelteti és láttatja a múltat. Így például további, önálló kutatási irányt jelölhet a Teleki Pál által szervezett Nemzetpolitikai Szolgálat részére 1941-ben, elsősorban Erdélyben végzett tevékenység. Ilyen lehet a szárszói találkozón való részvétel is, és az az 1943-as szerep, mely újabb ismereteink szerint már a háború utáni helyzetre való felkészülés jegyében szervezett győri titkos megbeszéléssel kapcsolatos, illetve az itt létrehozott Katolikus Szociális Népmozgalom szervezésében folytatott tevékenysége. Filmre kívánczik a Malinovszkij marsallal, a 2. ukrán front parancsnokával egy Tiszaföldvár és Jászapáti közti tanyán való találkozó 1944 decemberében, vagy a kedélyes vacsora 1946 januárjában, szintén Malinovszkij főhadiszállásán Illés Bélával, Guszev kapitány kitálójával. Nagy 1945 januárja és 1946 márciusa között ötször fordult meg megdöbbenő leleményességgel – folyókon átúszva, sártengerben motorozva, mozgó vonatról leugorva, menekülve, embercsempészekkel kokettálva vagy éppen az amerikai titkosszolgálat szervezésében közlekedve – Róma és Budapest között, a Vatikán, a római jezsuita rendi központ, az NKVD és a Vörös Hadsereg magas rangú budapesti képviselői, a prímási palota, a Debrecenben majd Budapesten

⁴ Takáts Ágoston 2008: „Futok a kitűzött cél felé...” Emlékezés Nagy Töhötömrre. <http://mek.oszk.hu/10500/10537/> – utolsó letöltés: 2020. április 18.

⁵ K. Horváth Zsolt 2011: Az életrajzi térről. Szempontok a biográfiai módszer és a szinoptikus szemlélet történeti alkalmazásához. *Korall* (12.) 44. 154–176.

székelő kormányzervek és az OSS, a CIA elődszervezete információs és dezinformációs mátrixában. „Isten ügyének futárja vagyok” – rögzítette naplójában saját szerepét, amely azonban nem korlátozódott pusztán a futárszolgálatra (82). A szovjetek, a Vatikán és az OSS is – kihasználva a Nagy Töhötöm karakterében rejlő lehetőséget – az általa írt terjedelmes ismertetőkből, diagnózisokból és prognózisokból értesült először a magyarországi egyház helyzetéről, az összes magyarországi pártról, mögöttes mozgalmairól, az egyházi és világi egyesületek tevékenységéről. Az információk kétségtelenül növelték személye – „több mint levélátadó” – jelentőségét (82). Ennek az időszaknak a hat nyelven keletkezett tízezer oldalnyi kusza dokumentációját a szerző regényes narratívába építve, Le Carré kémregényeit idézve illeszti össze, miközben továbbra is következetesen tartja magát az értekező próza műfajához. Ebben az időszakban Nagy Töhötöm valóban úgy érezhette, hogy „jezsuita életének lényegét gyakorolja, amikor Őszentségének és az Egyháznak feltétel nélküli szolgája lehet”. Az „ad astra” motívuma a személyes szituációval konvergált. Ezért is lehetett Nagy számára a szubjektum észlelésén túlmutató jelentősége annak, hogy Mindszenty e szerepében elvágta őt. (Az aszimmetrikus erőviszonyok miatt félrevezető volna konfliktusról beszélni esetükben.) Nagy Kerkainak írt beszámolója szerint 1946. november 6-án Borbély István tartományfőnök Rómában közölte vele:

„A Primás följelentett a pápánál. A vád az volt ellenem, hogy egy levélben azt állítottam, hogy Őszentsége nem a Primás mögött áll, hanem a *modus vivendi* taktikáját helyesli, és ez a megállapítás rajtam keresztül elterjedőben van Magyarországon. Ezek után én tovább otthon nem működhetem, mert a Társaság nem állhat ellenében a Primással. [...] Lefejeztek és a fejemet elküldték a Hercegprimás úrnak engesztelésül” (139).⁶

E sorseseemény az élettörténetben óhatatlanul újratervezést generált. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Nagy 1944 és 1946 között nem pusztán képességeinek köszönhetően vált az eseményeket alakítani képes akcióhőssé. A struktúra, a működési sémák ismerete, az alakításhoz szükséges státusz és kapcsolatrendszer tette bukásával együtt is fontos szereplővé. Ezt a státuszt pedig a Jézus Társaságának köszönhette. A rendből való távozását követően megérezhette, hogy struktúra nélkül, outsiderként nem lehet hatása az eseményekre. Ezért tudatosan vagy tudattalanul új közösséget keresett. Ezzel olyan koordinátarendszerekbe lépett, ahol, bár a kapcsolatok továbbra is rendelkezésre álltak, és többé-kevésbé a sémák működését is elsajátította, hiányzott azonban a valódi cselekvéshez szükséges korábbi státusz. Konspirációra hajlamos énjének a rendi habitus sem szabott többé keretet, ez pedig egyre növekvő szerepvárat okozott. Írásaiban ettől kezdve az önkritika, az önreflexió szinte teljes hiányát érzékeljük.

⁶ OSZK Kt. 216. f. 236. ó. e. 4. levél. Nagy Töhötöm levele Kerkai Jenőhöz. Róma, 1946. november 27.

A szabadkőműves periódus 1952 és 1964 között ebből a szempontból nyugalmi, átmeneti időszak. Nagy, aki szenvedélyes fotós volt, többek közt Buenos Aires nyomortelepeit fényképezte végig ekkor, majd az ott látott körülmények hatására – immár nem egyházi keretek között – egy újabb szociális mozgalom szervezésébe kezdett, 1963-ban pedig naplói és feljegyzései alapján, páholya pénzügyi támogatásával megírta a *Jezsuiták és szabadkőműveseket*. Mivel az opus első részének színtere Magyarország, tartalmi súlypontja pedig az 1944–1946 közötti események leírása, kötetével Nagy bejelentkezett a Buenos Aires-i magyar követségben. A kapcsolat felvételével egy még aktuálisabb téma, még nagyobb kihívás és még nagyobb lehetőség felé kereste az utat: a kereszténység és a kommunizmus viszonyának elemzése és rendezése, egy újabb modus vivendi kimunkálása felé. A látogatásról értesülő magyar hírszerzés azonnal ráértett a kivételes lehetőségre. Nagy könyvével mint a Magyar Népköztársaság érdekeit szolgáló kiadvánnyal számoltak, amely a Mindszenty-kérdésben alkalmas a nyugati nyilvánosság befolyásolására. Nagy munkája kapóra jött, hiszen a bíboros 1971-es eltávolításáig Mindszenty helyzete maradt az egyetlen igazán kényes kérdés a szentszéki–magyar kapcsolatokban, és a Vatikánra való fenekedés is épp ezekben az években lett a magyar hírszerzés sikerágazata. A magyar állambiztonság 1967-ben konkrétan azt a feladatot kapta, hogy kísérelje meg a beépülést az összes kongregációba, az államtitkárságba, valamint a szerzetesrendek, legfőképpen a Pedro Arrupe vezette jezsuiták közé. Nagy „modus vivendi újratöltve” közvetítői szerepfelfogását – merthogy a követségi látogatást követően csakhamar hazautaztatása és elképzeléseinek „támogatása” is szóba került – az állambiztonság egy „információs és dezinformációs csatorna megnyílásaként” értelmezte (195–217).

Ezen a ponton a téma finom, a jellemregény jegyeit viselő megjelenítést eredményez, anélkül, hogy a szerző pszichohistóriára váltana, esetleg lélekbúvárkodásra ragadtatná magát. A történeti összefüggések markánsan rajzolják ki a személyes döntéseket meghatározó motívumot: „Nagy 1966 után már nem Mindszenty, hanem Mindszenty-ellenessége áldozata lesz” (208). Az állambiztonság részéről a Naggyal való kapcsolatot figyelemre méltó intellektuális színvonalon egyengető Bárdos Gusztáv főhadnagy jéghideg redukcionizmusát idézve:

„Dr. Nagy Töhötöm igen nagy műveltségű és nagy ambícióktól fűtött, becsvágyó ember. A jezsuita rendben nagy karriert futott be, amelyet Mindszentyvel való összeütközése kettétört. Úgy látom, hogy jelenlegi magatartásának, hozzánk való közeledésének legfőbb mozgatórugója az egzisztenciális törés miatt Mindszentyvel szemben kialakult gyűlölete és az a vágya, hogy valamilyen módon fontos személyiség maradjon. [...] Megfelelő irányítással mindezek a személyi tulajdonságai javunkra kamatoztathatók” (175–176).

Azaz Mindszenty, anélkül hogy ezt bármikor érzékelt volna, Nagy életének egyik kulcsszereplőjévé, a hozzá való viszony pedig cselekedeteinek és gondolkodásának egyik meghatározó mozgatórugójává vált. Az énfikción –

a szociálforradalmár imázsán – túl létrejött egy strukturális fikció: Nagy nézete szerint a történelem ítéletet mondott Mindszenty felett, s így őt igazolta. Ennek demonstrálására az államvédelem számos lehetőséget kínált számára kül- és belöldön egyaránt, és igen hasznosnak ítélte szolgálatait „az egyházi reakció elleni harcban és a differenciált, hatásos és szakszerű ateista propagandatevékenységben” (191). Mindeközben Nagy meggyőződéssel vallotta, hogy „azért települt haza, hogy szellemileg kibontakozhasson és szolgálhassa Magyarország és az egyház ügyét” (195). Innen már nincs messze a világegyház felrázására irányuló, a tapasztalt titkosszolgákat is megdöbbsentő és ezért nem is engedélyezett grandiózus javaslat, egy VI. Pál pápa nevében kiadott szociális álciklikára épülő globális fake news akció. Az ötlet születésének hátterében Kerkai Jenő 1970-ben bekövetkezett halála sejlik fel. Nagy életében Kerkai tekinthető Mindszenty *pendant*-jának, aki az emigrációban is támasza-támpontja maradt, már amikor éppen nem börtönben ült. Ő volt az, aki – úgy-ahogy – Nagy hazatérése után is igyekezett testvérként szeretett egykori rendtársa szárnyalását a valósághoz rögzíteni. (Kerkai minden jel szerint nem gondolta, hogy Nagy az állambiztonság ügynöke, noha Kollár Ferenc tartományfőnök valószínűsítette ezt, és a vele való kapcsolatban tartózkodásra intette a rendtársakat.) Halálával Nagy – saját feljegyzései szerint is – légtüres térbe került, melyből jezsuita neveltetése emlékeiből építkezve „akarati elhatározáson” e gigantikus vállalkozással próbált kijutni (221). Aktivitása élete alkonyán sem csökkent. Feleségével a budapesti dél-amerikai kolónia oszlopos tagjaivá váltak, a hírszerzés ezen a vonalon is épített rá. Lakásán gyűlt össze a budapesti szabadkőműves underground. Róluk nem kerültek elő jelentései. Lánya Rómába költözött, látogatásai Nagy számára római megbízatásai fedéséül is szolgáltak. A *Századunk* sorozat számára Radványi Dezső és Mátray Mihály 1979 januárjában leforgatta vele az *Egy jezsuita vallomásai egy hercegprímásról* című filmet. A tervezett kétrészes film második részét azonban már nem tudták fölvenni, mert 1979. február 21-én Nagy Töhötöm szívelégtelenségben váratlanul elhunyt. A jezsuita tartományfőnök nem engedélyezte számára az egyházi temetést, búcsúztatását a Farkasréti temetőben egy egyházmegyés pap végezte. De Nagy Töhötömnek még temetésből is több jutott egynél. Hamvait Argentínába visszatelepülő felesége Buenos Airesbe szállíttatta, majd évekkel később egy szabadkőművesek által fenntartott árvaház udvarán egy akácfa körül szétszóratta.

Ki volt tehát Nagy Töhötöm? A recenzensnek nem volna illő válaszolni a kérdésre, minden olvasó válaszolja ezt meg maga. Petrás Éva kötete biztos kalauz a labirintusban.

Halász Gábor, a harmincas évek kitűnő esszéistája kritikusi életműve kezdetén az „egyéni módszer” elsikkasztását fájlalva még az arcképfestés, a portré mellett tette le a voksát. Tíz évvel később már az arcnál, a léleknél jobban izgatta a környezet, a háttér: „kevésbé a nagy szimbolikus tett, mint az apró jellemző tények, kevésbé a belső dráma, mint a külső helyzet, kevésbé az egyén önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevényvel, aminek a neve: társa-

dalom”. Nem feledkezve meg az egyéniségről, „csak az ne legyen kiszolgáltatva a pszichologizálásnak, az idegek drámája ne vonja el minden figyelmünket. Hanem keressük meg szerepét az eszmék forrongásában, a gondolatban, amely foglyul ejti, az árnyalatban, mellyel az eszmét módosítja. Állítsuk be a társadalmi erők keresztezésébe, ahol a valóságban is elhelyeződik; szellemi szervezetében mutassuk meg a rázúduló energiák hatását”.⁷

Az elbeszélő hang megtalálása Petrás Éva Nagy Töhötömről írt munkájában nem pusztán készség kérdése, hanem módszertani jelentőségű tényező. Ebben az esetben az élet sokféleségét maga az elbeszélés foglalja egységbe, a megjelenítés, a szöveg megformáltsága és felépítése egyértelműen a minőség és a megértés indikátora. Az olvasónak tett szerzői ígéret maradéktalanul teljesül: az élettörténet szövedékét a „társadalom bonyolult szövevényével” mintázza meg, úgy, hogy közben ez a szövedék maga is történelemmé válik.

Bánkuti Gábor

⁷ Halász Gábor *Portré és tabló* című írását idézi Kövér György 2000: Biográfia és történetírás. *Aetas* (15.) 3. 150.